
1.2. ВОЛЬФІАНСЬКА СИСТЕМА ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ РЕЦЕПЦІЯ ВИКЛАДАЧАМИ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Християн Вольф як просвітник і реформатор університетської філософії

Київська академія та Хр. Вольф із його славнозвісною філософською школою – тема, яка поки що не дістала свого всебічного висвітлення. Це й зрозуміло, оскільки впродовж тривалого часу вітчизняна історико-філософська наука не приділяла достатньої уваги німецькій «шкільній» філософії як явищу загальноєвропейської культури, до якої, за всіма ознаками, належала і Києво-Могилянська академія. Ведучи мову про витоки німецької філософії, дослідники й досі обмежуються апеляцією до фундатора монадології, геніального німецького вченого Г. Ляйбніца. Натомість про Хр. Вольфа (1679–1754), його учнів і послідовників, які власне й заклали підвалини німецького «шкільного» філософування, згадується хіба що у зв'язку з критичною філософією Канта, що завдала «догматизмові» Вольфа та його «школи» нищівного, смертельного удару. Вочевидь ця спрощена схема суттєво збіднює сприйняття і розуміння «шкільної» філософії, фундованої Хр. Вольфом та розвинутої його численними учнями, що надали їй належного методичного та дидактичного вишколу, ствердивши у статусі провідної філософської системи, панівної у стінах німецьких університетів упродовж багатьох років.

Свого часу видатний історик філософії В. Віндельбанд писав: «Усупереч певній своїй обмеженості, вольфівська філософія мала в Німеччині досить гучний успіх, і ми не можемо стверджувати, що цей успіх був шкідливим... Вона була витвором чудового шкільного вчителя, а відтак спричинила прояв того школярського духу, який намагався схопити весь світ за допомогою кількох формул... Вона привчала людей до логічної послідовності й методичної

диспозиції їхніх думок, до прискіпливої перевірки їхніх знань»¹. За таких своїх особливостей (як позитивних, так і негативних), вольфівська система досить легко завоювала університетські кафедри і студентські аудиторії, ставши впливовим фактором інтелектуального виховання німців: «Унаслідок того, що її логічний схематизм склав фундамент навчання в німецьких університетах, вона привчила націю до строгого і методичного мислення. Вольф став учителем логіки для німецького народу»². Справді, педагогічні мотиви посідали провідне місце у філософуванні Вольфа та його численних учнів і послідовників³. Однак це вмотивовувалося не лише бажанням філософа реалізувати себе, свої здібності і таланти в освітній сфері, а, перш за все, сповідуванням просвітницької віри в безмежні можливості людського розуму, силу і ефективність наукового знання, до якого якнайшвидше треба долучити всіх і кожного, оскільки кожна людина має невід'ємне право на освіту, знання й істину.

Від Хр. Вольфа веде свій відлік потужний просвітницький рух на інтелектуальних теренах Німеччини⁴. Про виняткове значення цієї постаті для німецької культури писав відомий дослідник модерної філософії Макс Вундт: «Величезний вплив його мислення на всі науки та інтелектуальне життя нації – добре відомий. Увесь подальший розвиток німецької філософії бере від нього свій початок»⁵. Відзначаючи ті безумовні філософські здобутки, що тісно пов'язані з ім'ям Вольфа і мали вирішальний вплив на німецьке інтелектуальне життя, а також університетську освіту, М. Вундт зауважував:

¹ *Windelband W.* Die Geschichte der Neueren Philosophie in ihrem Zusammenhange mit der allgemeine Cultur und Besonderen Wissenschaften. Erster Band: Von der Renaissance bis Kant. – Leipzig, 1878. – S. 509.

² Там само.

³ До думки В. Віндельбанда щодо першочерговості педагогічних намірів Хр. Вольфа схиляється й український дослідник Іван Мірчук: «Система Вольфа була твором дуже доброго педагога, який із педагогічних мотивів хотів підпорядкувати цілий світ під кілька форм, що їх він придумав» (*Мірчук І.* Християн Вольф та його школа на Україні // *Філософська і соціологічна думка.* – 1993. – № 4. – С. 128).

⁴ Про виняткове значення просвітницьких ідей і вполювань Вольфа писав ще у 1830-х рр. Й. Ерדман. (Див.: *Erdmann J. E.* Leibnitz und die Entwicklung des Idealismus vor Kant. Versuch einer wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neuern Philosophie. – Leipzig, 1842. – S. 448–451. До цього питання Ердман повертається і у своїх пізніших працях. Зокрема, у тритомній історії нової філософії, написаній у 1870-х рр., він досить переконливо наголошує зв'язок вольфіанства з ключовими темами німецького Просвітництва. Див.: *Erdmann J. E.* A History of Philosophy: In 3 Vol. – London ; N. Y., 1890. – V. 2. – P. 292–296).

⁵ *Wundt M.* Kant als Metaphysiker. Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen Philosophie im 18. Jahrhundert. – Stuttgart, 1939. – S. 29.

«Вольф досяг трьох речей, з огляду на особливий зміст його вчення у порівнянні зі схоластикою: знання речей замість знання слів; свобода замість залежності від філософії; німецька мова замість латини. Всі ці здобутки перебувають у нього у внутрішньому зв'язку»¹.

Варте уваги, що сучасні фахівці вважають, навіть, за можливе виокремлювати у німецькому Просвітництві кілька періодів у зв'язку із різним сприйняттям та оцінкою вольфганства. Приміром, Манфред Куен, сучасний американський фахівець з історії європейського просвітництва, зазначає: «Філософія Вольфа стала панівною силою в німецьких університетах після 1720 року. Від середини століття його вплив почав зменшуватися... Приблизно з 1755 року німці стали відкритішими щодо зовнішніх впливів, відтак їх Просвітництво стало більше нагадувати Просвітництво у Франції і Британії. Так тривало до 1790-х років. З першими успіхами і перетвореннями кантівської філософії німці знову повернулися до самих себе. І ці перетворення означали кінець німецького Просвітництва. Отже, у німецькому Просвітництві можна виокремити два різних періоди, а саме, – раннє Просвітництво, чи “добу Вольфа”, що тривала приблизно з 1720 до 1754 року, і пізнє Просвітництво, чи “добу популярної філософії”, що тривала з 1755 до 1795 року»².

Слід зазначити, що свою належність до вольфівської школи засвідчувало чимало відомих вчених, філософів, інтелектуалів. Зокрема, свідомими послідовниками лямбніце-вольфівського раціоналізму позиціонували себе такі німецькі філософи і науковці: Г. Б. Більфінгер, Г. С. Реймар, Ф. Хр. Баумейстер, Й. Г. Вінклер, А. Г. Баумгартен, Й. К. Готшед, Й. Г. Мейер, М. Мендельсон, М. Кнутцен, Й. Л. Ебергард та ін. Їхні інтелектуальні зусилля у різних царинах філософії та науки вирізнялися певною єдністю підходів, методів аналізу, прискіпливою увагою до вибору тематики досліджень, обґрунтованістю викладу³.

І все ж таки, далеко не всі німецькі філософи і вчені погоджувались із філософськими поглядами Хр. Вольфа. Як за життя філосо-

¹ Там само.

² Kuehn M. The German Aufklärung and British philosophy // British Philosophy and the Age of Enlightenment / Ed. by S. Brown (Routledge History of Philosophy. V. 5). – London ; N. Y., 1996. – P. 310.

³ За свідченнями фахівців, у період найвищої популярності вольфганства (1740–1770-ті рр.) більше сотні викладачів німецьких університетів визнавали себе його прибічниками. Для тієї доби, коли університети були невеличкими навчальними закладами, ця кількість є вельми значною.

фа, так і після його смерті точилися запеклі суперечки щодо ідейної спадщини німецького метафізика. Зокрема, Вольфу довелося витримати досить жорстку боротьбу з протестантськими теологами-пієтистами, котрі мали значний і тривалий вплив на німецькі університети, зокрема Галльський, в якому впродовж багатьох років (до свого вигнання на вимогу пієтистів) працював учений.

Сучасні фахівці переконані у тому, що ідеї Хр. Вольфа мали значний вплив на розвиток німецької філософії, її мови, концептів і термінів, тематичного обширу досліджень, проблематики тощо. Для багатьох істориків німецького Просвітництва постать Вольфа є значною і вельми впливовою в колі академічного філософування в проміжку часу між Ляйбніцем і Кантом. Він – один з небагатьох знаних інтелектуалів тієї доби, хто почав писати великі метафізичні, наукові, логічні та теологічні праці не тільки латиною чи французькою (як, наприклад, Ляйбніц), а й німецькою мовою¹. Причому рідна мова стала для молодого викладача не побічним інструментом філософування, не винятком, що лише підтверджував чинне у тогочасному європейському інтелектуальному житті загальне правило, згідно з яким визнання й успішна академічна кар'єра можливі за умов творення наукових і філософських трактатів, а також читання лекційних курсів лише латиною. Звичайно, ця академічна вимога з часом трансформувалася, й у німецьких університетах поступово почала запроваджуватися німецька мова, певні курси якою читав і Вольф. Однак це не скасовувало вимоги рекомендувати студентам для підготовки до практичних занять та іспитів латиномовні підручники. Слід пам'ятати, що це правило європейської університетської освіти зберігалось впродовж історично тривалого часу. Щоправда, починаючи з 1760–1770-х років, до «освітянського обігу» дедалі частіше потрапляють німецькомовні підручники, хоча й залишаються доповненням до латиномовних. Зрозуміло, що наукові, філософські й теологічні тексти створювалися і французькою, а з часом – і німецькою мовами, однак ці доробки не мали безпосереднього стосунку до університетської системи, в якій усе ще зберігалася повага до латини. Від належного знання латини залежала академічна чи духовна кар'єра будь-кого з молодих викладачів і на-

¹ Хоча в цьому питанні у Хр. Вольфа були попередники, зокрема, філософ, викладач університетів Лейпцига і Галле, Хр. Томазій, автор досить популярної праці «*Introductio in philosophiam aulicam*» (1688). За свої мовні уподобання він був позбавлений, на певний час, права викладання в університеті. Відома також невелика кількість німецькомовних текстів Ляйбніца.

уковців, оскільки вся система навчання, у тому числі підготовка дисертацій, ґрунтувалася на латині. Це загальне правило діяло в німецьких академічних установах впродовж усього XVIII і більшої частини XIX ст. До речі, у Києво-Могилянській академії ця загальноєвропейська вимога діяла так само без якихось особливих винятків, свідченням чого є курси лекцій з більшості філософських, богословських і наукових дисциплін, які викладали її професори¹.

Хр. Вольф цілком свідомо обмежив згадане правило, що уможливило суттєве піднесення статусу національної мови у тогочасному філософському і науковому дискурсі². Звісно, він не відмовив латині в її базовому значенні для університетської освіти (та це й було неможливо, з огляду на існування давньої європейської традиції, яка передбачала використання латини у філософських і наукових дослідженнях, диспутах тощо). Вольф вчинив інакше: німецьку мову він поставив *поряд* із латиною. Всупереч ремствуванням критиків, він продовжував систематично і послідовно викладати свої наукові і філософські погляди як латиною, так і рідною мовою. Відомо, що Хр. Вольф надавав виняткового значення своїм німецькомовним трактатам: вони втілювати важливий для нього задум – залучення до філософії, науки і теології тих звичайних, пересічних людей, котрі мають прагнення і здатність розширювати свої знання про навколишній світ, людину, її душу, Бога, однак, через різні життєві обставини, не володіють латиною. Завдяки рідній мові, згідно з Вольфом, інтелектуали набувають додаткову можливість наблизити свої філософські та наукові ідеї до звичайної людини, до її буденної свідомості. Німецький метафізик був твердо переконаний, що кожному індивідові слід надати змогу стати освіченою людиною. Відтак свої німецькомовні трактати він намагався писати «простою» мовою, роблячи їх зрозумілішими за свої ж латиномовні праці, в яких формальні принципи викладу, ґрунтовані на математичному методі, відігравали значно більшу роль.

Окрім просвітницьких намірів, Хр. Вольф мав на увазі ще й корисність своїх німецькомовних текстів для людського життя. «Світову мудрість» він розглядав під кутом зору життєвої привабливості

¹ Щоправда, Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу дотримувалася політики мовного п'юралізму, послуговуючись трьома мовами – церковнослов'янською, польською і латиною.

² Про Хр. Вольфа та його мовні вподобання див.: Жучков В. А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения (конец XVII – первая четверть XVIII в.). – М.: Наука, 1989. – С. 127–196.

ті, тобто, тієї потенційної користі, що її здобуває кожна освічена людина, сумлінно вивчаючи філософські науки. Відтак, мабуть, зовсім не випадково, що саме Хр. Вольф був одним із перших, хто надав терміну «*pragmatisch*» деяких нових конотацій, пов'язавши його з умінням людини застосувати різноманітні теоретичні та практичні знання задля поліпшення свого життя, і (на чому філософ особливо наполягав) самовдосконалення, а також оволодіння мистецтвом тактовного, виваженого спілкування з іншими людьми, спілкування, що передбачає бажання і вміння поважати їхні погляди і переконання¹.

Разом із тим, німецький філософ чудово розумів, що для поширення своїх ідей, надання їм європейського статусу, самих лише німецькомовних текстів вочевидь замало: потрібні ґрунтовні латиномовні трактати. Відтак не дивно, що після створення низки німецькомовних творів він узявся за виклад усього комплексу філософських і наукових дисциплін, що входили до складу тогочасних університетських програм, латиною. Таким чином, свої основні філософські ідеї та наукові принципи Хр. Вольф виклав двічі – німецькою і латинською мовами. Винятки становлять лише німецькомовна праця з телеології, яка не має свого відповідника в латиномовному корпусі текстів філософа, а також латиномовний трактат з економіки, який так і залишився без німецькомовного відповідника.

Назагал Хр. Вольф є автором понад сорока великих, систематично упорядкованих філософських і наукових трактатів, в яких розглянуто цілу низку складних питань у царині математики, метафізики, логіки, психології, практичної філософії, політичної думки, фізики, фізіології тощо. До корпусу лише основних філософських текстів німецького просвітника належать такі трактати: «*Vernünfftige Gedancken von den Kräften des menschlichen Verstandes*» [*Deutsche Logik*] (1713); «*Der Vernünfftigen Gedancken von Gott, Der Welt und der Seele des Menschen, Auch allen Dingen überhaupt*» [*Deutsche Metaphysik*] (1719); «*Philosophia rationalis sive logica*» (1728); «*Philosophia prima sive ontologia*» (1730); «*Cosmologia generalis*» (1731); «*Psychologia empirica*» (1732); «*Psychologia rationalis*» (1734); «*Theologia naturalis*» (1736–1737); «*Philosophia practica universalis*» (1738–1739); «*Jus naturae*» (1740–1748); «*Jus gentium*» (1749); «*Philosophia moralis sive ethica*» (1750–1753). І це далеко не всі трактати цього напрочуд

¹ Див.: *Wolff Ch. Anmerckungen der Vernünfftigen Gedanken von Gott, Der Welt und der Seele des Menschen, Auch allen Dingen überhaupt.* – Frankfurt a. M., 1740. – S. 70–75.

працьовитого філософа і науковця. До його творчого доробку належить також низка великих, зазвичай багатотомних, опусів з математики, фізики, політики, історії, телеології, фізіології тощо. Щоправда, слід враховувати певну відмінність між латиномовними і німецькомовними працями Хр. Вольфа: у латинських текстах сильніше відчувається вплив схоластичної методики, якої філософ свідомо дотримувався, залишаючись упродовж життя прибічником її «оновленого» варіанта та його широкого застосування у науковому і філософському дискурсах. Це й не дивно, з огляду на набутий Вольфом у Вроцлавській єзуїтській колегії шкільний вишкіл, що зумовив ґрунтовне знання ним схоластичної традиції, а також картезіанської філософії і фізики, які вивчалися як доктрини, що поглиблюють знання про зовнішній світ, про природу як Боже створіння¹. Отож, повага, з якою Вольф сприймав і вміло застосовував схоластичну методику, була зовсім не штучним витвором німецького педантизму, а цілком свідомою методологічною позицією, яка втілювалась як у лекційній практиці філософа, так і в його трактатах, особливо латиномовних. Цікаво, що з роками ця повага тільки зростала, про що свідчать його пізні трактати з практичної філософії – міжнародного права і етики – трактати, які демонструють цілковиту залежність від усіх канонів схоластики. Як зазначає відомий дослідник німецької метафізики М. Вунд, «з роками схоластичність у Вольфа тільки посилювалася. Без сумніву вона відчувається в його латинських текстах сильніше, ніж у німецькомовних»². Однак схоластична методологія не є простим повторенням середньовічної традиції чи, навіть, методики філософування «другої» схоластики – у Вольфа йдеться про певне «оновлення» схоластики, що постає у нього (як і раніше у Б. Спінози) не в риторичних, а в математичних обладунках. Відомо, що у своїх лекціях він прагнув дотримання не риторичних фігур, спрямованих на переконання слухачів, а математичного алгоритму розгортання системи аргументації, з метою доведення певної тези, обґрунтування її як істини³.

¹ Про схоластичну спрямованість освіти Хр. Вольфа див.: *Zeller E. Geschichte der Deutschen Philosophie seit Leibniz.* – München, 1875. – S. 174–176. Цей сюжет ще раніше, за життя Вольфа, висвітлювався у біографічних студіях про «улюбленого професора», створених Хр. Баумейстером, К. Г. Людовіці, Й. К. Готшедом та ін.

² *Wundt M. Kant als Metaphysiker.* – S. 31.

³ Щоправда, у Вольфа і Спінози в цьому питанні був попередник – математик і філософ Ергард Вейгель, професор Галльського університету, в якого Вольф вивчав математику. Ще в молоді літа Е. Вейгель видав працю «*Analysis Aristotelis ex Euclide restituta*» (1658), де виклав логіку Стагірита, спираючись на геометричний метод Евкліда.

Про високий фаховий рівень його математичних трактатів свідчить хоча би той факт, що навіть згодом університетські викладачі послуговувалися ними як підручниками, чого не можна сказати про решту його трактатів. Наприклад, свої лекції з математики засновник критичної філософії І. Кант базував на математичних трактатах Хр. Вольфа, зокрема, на його праці «*Anfangsgründe aller mathematischen Wissenschaften*» (1710), а також її скороченому варіанті «*Auszug aus den Anfangsgründe aller mathematischen Wissenschaften, Zu bequemerem Gebrauche der Anfänger, Auf Begehren verfertigt*» (1713). Зазначимо, що перший опус складається з чотирьох великих томів, в яких ґрунтовно (із численними прикладами, кресленнями і схемами) викладено такі дисципліни, як арифметика, геометрія, тригонометрія, алгебра (включно з диференційним та інтегральним численням, методом похідних), механіка, гідростатика, гідравліка, оптика, діоптрика, теорія перспективи, астрономія, астрологія, географія, хронологія, теорія артилерії (маються на увазі математичні розрахунки точності влучення у ціль, з урахуванням швидкості ядра, сили вітру і рельєфу місцевості), фортифікація, архітектура.

Свідченням популярності ідей Хр. Вольфа є також той факт, що більшість його праць багаторазово перевидавалася ще за життя філософа. Наприклад, так звана «*Deutsche Metaphysik*» витримала дванадцять, а «*Deutsche Logik*» – чотирнадцять перевидань, з них дев'ять вийшло після оприлюднення, так би мовити, головної латиномовної «Логіки». Таку ж популярність мали і його латиномовні трактати, більшість яких витримали від чотирьох до шести видань. Зрозуміло, що всіма цими опусами могли послуговуватися вельми освічені, підготовлені люди – викладачі та науковці. Для багатьох тогочасних інтелектуалів трактати Хр. Вольфа були, без перебільшення, новим словом у німецькому філософуванні, а також видатним внеском німецької думки до європейської духовної скарбниці. У 1730–1750-х рр. його ідеї та тексти набули поширення серед викладачів не лише протестантських (що цілком зрозуміло), а й католицьких університетів Франції, Австро-Угорщини, Польщі. Мабуть, не випадково барона Вольфа позаочі називали «князем філософії».

Звичайно, не варто перебільшувати масштаб зробленого Вольфом, адже, як добре відомо, кількість написаного не завжди свідчить про наявність нових ідей чи «кращу» якість текстів (усупереч відомому і популярному дотепер діалектичному, точніше схоластичному, принципу Гегеля). Приміром, Г. Ляйбніц не залишив після

себе такого величезного корпусу систематизованих і методично впорядкованих трактатів, як його молодший колега, що не завадило творцеві монадології стати видатною постаттю доби раннього Просвітництва, геніальним ученим, котрий спромігся навіть у невеличких статтях і листах щедро розсипати нові, геніальні ідеї, багато з яких ще за його життя стали засадничими для низки нових напрямів у філософії, логіці і науці. Але Хр. Вольф мав вагомий підстави не погоджуватись із роллю «блідій тіні» свого великого вчителя. Попри безперечне тяжіння до спрощення деяких надто складних і заплутаних ідей великого Ляйбніца – наприклад, про напередвизначену гармонію, вплив (чи його відсутність) змін, що відбуваються у матеріальному світі, на ідеальний світ монад (проблема «*influxus physicus*») тощо, попри загальну схильність до педантичного впорядкування концептів, а також схоластичну методу викладу, Вольф спромігся зробити вагомий внесок у розвиток низки наукових дисциплін, збагативши їх плідними ідеями.

Чи не найважливіші зміни, пов'язані з ім'ям Вольфа, мали безпосередній стосунок до академічних дисциплін, що викладались у тогочасних німецьких університетах. Насамперед, ці зміни стосувалися всього циклу філософських предметів, у тому числі метафізики, а також математичних наук, з викладання яких розпочалася академічна кар'єра Вольфа. Добре відомо, що його математична підготовка відповідала всім вимогам, які зазвичай висувалися до тогочасних університетських викладачів. До речі, саме як талановитого математика Ляйбніц рекомендував Вольфа на посаду професора Галльського університету. Чи була ця рекомендація щирою – сказати важко, зважаючи на відомі критичні зауваги метра німецької науки щодо перших математичних публікацій молодого вченого. Однак, попри цю критику, Вольф усе ж таки спромігся отримати омріяну посаду, чим, до речі, дуже пишався, наголошуючи при цьому власні заслуги, а не сумнівну протекцію Ляйбніца ¹.

¹ Цікаво, що заочне знайомство Вольфа з Ляйбніцем відбулось 1703 р., коли молодий викладач математики звернувся до славетного вченого з письмовим проханням дати відгук на свою дисертаційну роботу «*Philosophia practica universalis mathematica methodo conscripta*». Це прохання, зрештою, спричинило листування, яке здійснювалося, до речі, переважно латиною. Доволі дивна деталь, якщо взяти до уваги, що йдеться про листування двох німецьких учених. Але такою є прикметна риса доби (див.: *Briefwechsel zwischen Leibniz und Christian Wolf aus den Handschriften der Koeniglichen Bibliothek zu Hannover*. – Halle, 1860). Основне коло питань, що їх обговорювали кореспонденти, стосувалось як математики (зокрема, з'ясування природи і значення нового математичного методу – диференціального й інтегрального числення), так і питань практичної філософії – етики, політики. Важливе місце посідали теологічні питання, які порушувалися майже у кожному листі.

За відгуками сучасників (наприклад, Михайла Ломоносова, котрий слухав німецького професора у Марбурзі), Хр. Вольф викладав математичні і фізичні дисципліни, спираючись на досягнення тогочасної науки. Численні слухачі цінували його лекції за ясність і логічність викладу, за наявність необхідних прикладів, майстерно організованих експериментів, лабораторних досліджень із використанням приладів тощо. Отож, цілком слушним видається твердження відомого російського історика науки Олексія Боголюбова про те, що саме «Вольф вперше систематизував математичні предмети: він встановив той обсяг знань, що необхідний для всіх, хто навчається в університетах, і, водночас, той обсяг, що його належить опановувати математикам-фахівцям»¹. І якщо для загальноуніверситетського рівня математичної освіти Вольф оприлюднив уже згадані нами багатотомні німецькомовні трактати, то для тих студентів, для кого математика мала стати фаховою справою, він запропонував ще ґрунтовніший опус – спочатку двотомний, а згодом п'ятитомний латиномовний курс з математики «*Elementa matheseos universae*», велетенський текст, який не залишився поза увагою фахівців. Відомі позитивні відгуки на цей твір видатних математиків тієї доби – Д. Бернуллі, Ж. Д'Аламбера, Л. Ейлера та ін. Цікаво, що Ейлер, хоч і перебував у гострій конфронтації з філософськими ідеями Вольфа, в царині математики знаходив з ним багато спільного, про що, до речі, свідчить їхнє листування².

У чому ж полягає сутність вольфівської реформи змісту і структури філософської науки, що призвела до набуття нею тієї дисциплінарної визначеності, яка впродовж другої половини XVIII і більшої частини XIX ст. домінувала в німецькій університетській системі освіти?

Відомо, що до запровадження вольфівської методики викладання філософії в німецьких протестантських університетах домінувала методика, яка сформувалась у середині XVI ст. під орудою вірного послідовника Мартіна Лютера, богослова, філософа, видатного

¹ Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв.: Сб. статей / Отв. ред. А. Н. Боголюбов. – М.: Наука, 1974. – С. 98.

² Ґрунтовне зібрання епістол Леонарда Ейлера, де представлено також лист до Хр. Вольфа, див. у вид.: Эйлер Л. Письма к ученым. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 72–79.

викладача і педагога Філіпа Меланхтона (1497–1560) ¹. Про виняткову популярність протестантського богослова свідчить той факт, що вже за життя його називали «*Praeceptor Germaniae*» (учитель, вихователь Німеччини). Попри дещо підозріле ставлення засновників німецького протестантизму до філософії як «світської мудрості», особливо характерне для Лютера і, до певної міри, для молодого Меланхтона, з часом юнацький «негатив» останнього змінився на цілком позитивне сприйняття філософського і наукового знання, всіх його видів і форм. Ф. Меланхтон прийшов до усвідомлення виняткового значення філософії для протестантського віровчення. Це спонукало його до створення низки важливих філософсько-теологічних праць, які заклали підвалини протестантського філософування, визначили його базову тематику, академічну спрямованість і дидактичні особливості. Головним запровадженням «протестантського Томи» до німецької університетської системи освіти був своєрідно переосмислений перипатетизм, який хоча й не підносився до спекулятивних висот католицького Томи, зате був вдало пристосований до нових потреб протестантського віровчення. Крім того, новації Ф. Меланхтона мали ще одну перевагу – виклад своєї філософії (у складі натурфілософії, метафізики, риторики, логіки, етики і психології) він здійснював ясно, чітко і послідовно, з використанням усіх дидактичних правил і прийомів, оскільки метою його наполегливої освітянської діяльності завжди було шкільне й університетське навчання молоді ². Відтак, основною формою наукового тексту, яку наполегливо пропагував Меланхтон, невтомний трудівник на ниві ранньомодерної філософії і науки, став не складний, побудований за всіма взірцями схоластичної методи трактат, а скромний, але вельми корисний для освітянського процесу, підручник. Як справедливо зауважує відомий історик філософії Генріх Майєр, «філософські праці Меланхтона – це

¹ Про Ф. Меланхтона багато писали історики, богослови, філософи і культурологи. До його антропологічних і педагогічних ідей звертався В. Дільтей. Нашу увагу привернула ґрунтовна розвідка відомого історика філософії Генріха Майєра, в якій він також торкається педагогічних поглядів Меланхтона. Див.: *Maier H. Melanchthon als Philosoph // Archiv für Geschichte der Philosophie*. – Berlin, 1897. – Bd. X. – S. 437–478; Bd. XI. – S. 73–132, 212–245.

² Змістовний огляд педагогічної системи Ф. Меланхтона див.: *Schwendemann W. Melanchthons reformatorische Pädagogik. Programm und Wirklichkeit // Philipp Melanchthon. 1497–1997. Die bunten Seiten der Reformation. Das Freiburger Melanchthon-Projekt / W. Schwendemann (Hrsg.). – Münster, 1997. – S. 70–94; Hartfelder K. Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. – Berlin, 1964.*

підручники... Часто-густо він бере під свій захист цей літературний жанр від невинуватої зневаги»¹. Згідно із задумом протестантського філософа, підручник має виконувати подвійну функцію. З одного боку, він відбиває авторське бачення певної дисципліни, хоча, на переконання Меланхтона, це не є головним і вирішальним для «вдало складеного підручника». З іншого боку, «вдалим підручником» слід вважати, на його думку, такий опус, в якому підсумовуються здобутки певної наукової чи філософської дисципліни, її історичні етапи і сучасний стан. Окрім того, науковий трактат, що претендує на статус підручника, мусить відповідати певним дидактичним засадам – у ньому слід чітко, ясно і послідовно розгорнути основні концепти певної науки, дотримуючись при цьому фундаментального дидактичного принципу: виклад потрібно вибудовувати, рухаючись від простого до складнішого матеріалу; система філософського і наукового знання мусить відповідати можливостям його засвоєння людською свідомістю, особливо свідомістю молодшої людини, студента. Ф. Меланхтон, як зазначає Г. Майєр, був твердо переконаний у тому, що талановито написані підручники «пробуджують розуміння й зацікавленість наукою. Відтак люди, котрі вкладають свою силу в цю роботу (створення підручників. – В. К.) заслуговують на цілковите визнання»². Звідси ще одна новація Меланхтона – суттєве підвищення статусу підручника, що призвело до появи вимоги, яка безпосередньо стосувалася культури викладання: свої лекційні курси викладач має «прив'язувати» до певного підручника (власного, або ж, за умов його відсутності, до чужого, який відповідає базовим засадам тієї дисципліни, що читається впродовж семестру). За умови відсутності власного чи чужого підручника викладач, згідно з настановами Ф. Меланхтона, може вдаватися до диктування курсу студентам, тобто застосовувати принцип так званого «*Dictata*». Зазвичай це вимагало від викладача додаткових зусиль задля того, щоб отримати дозвіл на такий «диктант» на рівні вищих університетських або ж навіть урядових інстанцій³. «Вільно читати» курс лекцій з якоїсь дисципліни викладач міг лише приватно, при цьому його слухачі мали пам'ятати, що

¹ Maier H. Melanchthon als Philosoph // Archiv für Geschichte der Philosophie. – Berlin. 1897. – Bd. XI. – S. 74.

² Там само. – S. 75.

³ Відомо, що, наприклад, І. Кант змушений був звертатися за таким дозволом до Пруського міністерства освіти, оскільки статут Кенігсберзького університету вимагав читання лекцій на основі підручника.

прослуховування курсу в такий спосіб не може претендувати на офіційне визнання.

Метою освіти є універсальна підготовка людини до практичного життя. Для цього людині необхідно надати надійні знання і зміцнити її віру. Тому, мабуть, не випадково центральною частиною філософування Ф. Меланхтона була не теоретична, а практична філософія, що її він розглядав у кількох ґрунтовних трактатах, які виконували функцію університетських підручників¹. Така дидактична спрямованість викладу практичної філософії особливо відчутна в його трактаті «*Ethicae doctrinae elementa*» (1550), створеному на основі університетського курсу лекцій з етики, прочитаних Меланхтоном у 1548 р.² Ще одна важлива особливість дидактично-методичної доктрини протестантського богослова – тверда переконаність у тому, що «правильна» філософська освіта можлива лише за умов належності викладача до певної філософської школи, з позицій якої він (викладач) і повинен читати свої курси: «Школам потрібно надавати перевагу, оскільки саме в них найбільше зберігається істина і найменше помилка. До того ж, у школах науки формуються на правильних принципах. Як людині личить бути громадянином певної впорядкованої спільноти, так філософ мусить приєднатися до певної, гідної поваги школи. Це є майже моральною вимогою»³. Зрозуміло, що й підручники мають відтворювати певні наукові та філософські знання крізь призму певної школи⁴. Зрештою, як наслідок чи додаток до цього правила – заборона на еклектичне філософування, оскільки «еклектик хоче скласти істину з різних систем, за прикладом бджоли, яка шукає мед, літаючи від квітки до квітки»⁵.

¹ Крім коментарів на «Етику» і «Політику» Аристотеля, протестантський філософ видав ще й підручники з практичної філософії: «*Philosophiae moralis epitome*» (1538); «*Ethicae doctrinae elementa*» (1550); «*Quaestiones aliquot ethicae*» (1552). Упродовж XVI ст. ці тексти витримали понад 50 (!) перевидань. Про особливості практичної філософії Ф. Меланхтона, а також методичні принципи її викладання в університеті див.: Frank G. The Reason of Acting: Melanchthon's Concept of Practical Philosophy and the Question of the Unity and Consistency of His Philosophy // *Moral Philosophy on the Threshold of Modernity* / Eds. J. Kraye and R. Saarinen. – Springer, 2005. – P. 217–233.

² Творчість Меланхтона добре знали професори Київської Академії. Наприклад, особиста книгозбірня Ф. Прокоповича містила чимало трактатів Меланхтона, зокрема: *Melanchtonus Ph. Grammatica Latina*. V. 1–3; *Dialectica*; *Erotemata dialecticae et rhetoricae*; *Initia doctrinae physicae*; *Philosophiae moralis epitome*; *Loci theologici*.

³ Maier H. Melanchthon als Philosoph. – S. 78.

⁴ Меланхтон виокремлював чотири основні філософські школи – перипатетиків, епікурейців, стоїків та академіків.

⁵ Maier H. Melanchthon als Philosoph. – S. 78.

Цікаво, що філософську освіту як гармонійне втілення «*humanis disciplinis*» Ф. Меланхтон вважав надійним інструментом для формування у молодій людини етично відповідального ставлення до суспільних інституцій. Окрім того, відповідно до схоластичної традиції, у вивченні філософії він убачав необхідний етап підготовки до здобуття ґрунтовної теологічної освіти.

Зазначимо, що майже всі ці здобутки Ф. Меланхтона зберігались у німецьких університетах упродовж щонайменше двох століть, а якщо взяти до уваги його методику і дидактику, практику викладання університетських дисциплін, то цей вплив відчутний дотепер.

Християн Вольф започаткував масштабні зміни щодо традиційного складу філософських дисциплін, які викладалися в німецьких університетах. Передусім, він чітко окреслив ті предметні сфери, якими повинна займатися філософія, її складові та дисципліни. Щодо цього питання Хр. Вольф, як відомо, поділяв ідею Р. Декарта, згідно з якою філософія є універсальною наукою, що займається не тим, що існує, а можливостями речей, тобто речами, про які можливо мислити, спираючись не на досвід, а на формальні принципи логіки.

Відтак основну мету своєї наукової діяльності Хр. Вольф убачав у вирішенні кількох питань: чіткому визначенні і розмежуванні предметної сфери філософії, зокрема, першої філософії чи метафізики; розробці та впровадженні у царині філософських досліджень методів, здатних надійно обґрунтувати як знання суцього (чим повинна опікуватися теоретична філософія), так і мету та засоби людських дій, прагнень людини до самовдосконалення і щастя, тобто визначити сферу належного (чим має займатися практична філософія).

Слід пам'ятати, що Хр. Вольф запропонував і впровадив до академічного життя таку структуру практичної філософії, яка з деякими незначними змінами (доповненнями або купюрами) залишалася базовою майже для всіх викладачів німецьких університетів упродовж кількох століть. Практична філософія, згідно з Вольфом, складається з двох частин: *загальної практичної філософії*, чи вчення про природне право, в якому йдеться як про апріорні засади людських обов'язків, індивідуальних прав і свобод, так і про апріорні принципи міжнародного права, та *спеціальної практичної філософії*, сфокусованої на питаннях етики, політики та економіки. Зазначимо, що як загальну, так і спеціальну частини практичної філософії Вольф пов'язував із так званими «вищими пізнавальними здатнос-

тями» душі людини, які розгортаються і діють як апіорні форми пізнання. Цікаво, що дію «нижчої пізнавальної здатності» у царині, наприклад, практичної філософії Вольф пов'язував із такою своєрідною дисципліною, як технологія, або емпірична практика, що її він тлумачив як апостеріорну науку.

Щодо теоретичної філософії, то і в цій царині Хр. Вольф навів той своєрідний лад, наслідки якого університетська освіта Німеччини відчувала тривалий час. Із притаманною йому ясністю і послідовністю він чітко окреслив і систематично виклав теоретичну філософію, яка, на противагу практичній філософії, мала зосередитися на вивченні можливих визначень сущого. Згідно з його уявленнями про мету і завдання філософії, які значною мірою спиралися на коло ідей і підходів Ляйбніца, основною частиною теоретичної філософії є метафізика. До складу останньої він зарахував дві її частини: *загальну метафізику*, чи першу філософію, яка містить, згідно з задумом німецького філософа, тільки одну, але найважливішу дисципліну – онтологію, а також *спеціальну метафізику*, яка складається з таких дисциплін, як загальна космологія, емпірична і раціональна психологія та природна теологія¹.

Окремою частиною теоретичної філософії Хр. Вольф вважав теоретичну фізику, яка, за своїм предметом, виходить за межі метафізики, хоча й дотична до космології та онтології, що визначають її загальні концептуальні передумови і сферу можливого дослідження – природу.

Як і в практичній філософії, у сфері теоретичної філософії також діє поділ дисциплін на ті, що послуговуються нижчими та вищими пізнавальними здатностями людської душі. Принцип простий і очевидний, а саме – чим вищий статус дисципліни в ієрархії теоретичної філософії (наприклад, онтологія чи природна теологія), тим «вищими» пізнавальними здатностями слід послуговуватися при їх вивченні та опануванні; і навпаки – нижчий статус дисципліни (наприклад, емпіричної психології та фізики) зумовлює її звернення до більш «нижчих» пізнавальних здатностей, оскільки опанування

¹ Задля історичної справедливості слід згадати видатного представника «другої схоластики» Ф. Суареса, який запропонував дещо подібний поділ метафізики, щоправда, без притаманного Вольфу осмислення кожної частини як чітко окресленої дисципліни. У трактаті «Disputationes Metaphysicae» (1597) іспанський єзуїт запровадив поділ метафізики на «*metaphysica generalis*», що займається вивченням «*ens inquantum ens*», і «*metaphysica specialis*», що вивчає душу і теологію. Вольф чудово знав і послуговувався (цитував і посилався) трактатом Суареса. Крім того, німецький вчений часто посилався на Суаресові коментарі на аристотелівську метафізику і вчення про душу.

цими дисциплінами потребує не лише апріорних структур розуму, а й чуттєвого досвіду, чуттєвого сприйняття, наведення відповідних прикладів, дослідів та експериментів.

Про життєспроможність вольфівської метафізики, її структури і основних концептів у середовищі німецьких університетських філософів свідчать, наприклад, курси з метафізики, які викладали навіть значно пізніше, у 1860–1870-х рр. Щодо цього покажемо як приклад Германа Лотце, котрий зберіг вольфівське розуміння метафізики як науки, що складається з онтології, космології, психології і теології¹. Останню Лотце виклав у своїй «Філософії релігії», що її він розглядав як завершальну частину загального курсу метафізики.

З іншого боку, спостерігається певний перегляд означеної вольфівської структури філософського знання, зокрема метафізики. Наприклад, відомий філософ і психолог першої половини ХІХ ст. Йоган Гербарт запропонував свій, дещо відмінний від вольфівського і досить своєрідний поділ метафізики на такі частини: методологія, онтологія, сінегологія (вчення про матерію, рух, простір і час) та ейдологія (вчення про «Я»)². Однак як послідовники, так і «новатори», тобто ті, хто намагалися запровадити нову структуру метафізики, дотримувалися засадничого підходу до цього питання, запропонованого німецьким «князем філософії», який передбачав обов'язковий поділ метафізики на чітко окреслені академічні дисципліни; збереження логічної послідовності у переході до кожної наступної дисципліни; встановлення не тільки логічного, а й епістемологічного зв'язку між завершальними розділами попередньої і початковими розділами наступної дисципліни; строгий і логічно побудований виклад із обґрунтуванням кожного концепту. Це й є та методична традиція, яку започаткував Вольф, традиція, що стала визначальною для університетської освіти не лише Німеччини, а й багатьох інших університетських центрів Європи.

Варта уваги ще одна методична особливість, запроваджена Вольфом. Вона стосується питання про те, а з чого, власне, потрібно починати виклад філософського знання, яка з дисциплін має

¹ Див.: *Lotze H. Metaphysic in three Books: Ontology, Cosmology and Psychology.* – Oxford, 1884.

² Див.: *Herbart J. F. Allgemeine Metaphysik (1828) // Herbart J. F. Sämtliche Werke. In Chronologischer Reihenfolge / Karl Kehrbach (Hrsg.).* – Langensalza, 1892. – Bd. 7. – S. 251–258.

взяти на себе шляхетну місію пропедевтики? На переконання Хр. Вольфа, такою дисципліною має постати не метафізика чи практична філософія, а логіка як теорія людського розмислу, аргументації і доведення, що спирається на принципи суперечності й достатньої підстави. Це було новим словом у розумінні співвідношення філософії і логіки, адже традиційно університетська система послуговувалася логікою не як самостійною дисципліною, а як частиною діалектики. Її викладання здійснювалося відповідно до виразної ще з часів Відродження тенденції філологічно-риторичного тлумачення філософії, теології і науки. Цієї традиції, до речі, дотримувалися до середини XVIII ст. і викладачі Київської Академії, котрі спиралися на єзуїтську методику викладання філософських і богословських дисциплін. Наголошуючи риторичну спрямованість єзуїтської освітньої традиції, Альфонс Брюнінг пише: «...головну роль у навчальній програмі відігравала риторика, тобто мистецтво аргументації і переконування, вочевидь вирішальна для конфесійної злагоди і політики навичка»¹. На думку німецького дослідника, риторична манера доведення, здійснення діалогу становила визначальну рису «конфесійної доби», в контексті якої логіка підпорядковувалася дискурсу, вмінню переконувати: «Зрештою, специфічну ознаку схоластичних традицій за “конфесійної доби” – або, інакше кажучи, доби зародження бароко – становила не стільки стислість теологічних систем, скільки *метод дискусій*. Ведення діалогу в системі *quaestio, expositio, conclusio* виявилось, по суті, безплідним у численних релігійних дебатах того часу, особливо, коли сама мета прилюдних суперечок полягала не в тому, щоби переконати супротивників, а в тому, щоби перемогти їх в очах публіки своєю здатністю блискуче сперечатися»².

Хр. Вольф певним чином змінює цю інтелектуальну традицію, яка існувала не лише у католицьких, а й у протестантських навчальних закладах. Він надає логіці значення інструменту пізнання, й водночас загального вступу до всього комплексу наук – філософських і природничо-математичних. Недарма розбудова його філософської системи (як у німецькомовному, так і в латиномовному варіантах) починалася (як за часом створення відповідних текстів,

¹ Brüning A. On Jesuit Schools, Scholasticism and the Kievan Academy – Some Remarks on the Historical and Ideological Background of its Founding // Київська Академія. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – Вип. 4. – С. 15.

² Там само.

так і за послідовністю їхнього написання) саме з «Логіки»¹. Такий пропедевтичний характер німецької і латинської логік зумовлюється ще однією їхньою рисою – кожна з них (особливо латиномовна) пропонує класифікацію філософського і наукового знання, згідно з якою і має відбуватися читання університетських лекцій. Зрештою, ще одна новація Вольфа – поділ самої логіки на теоретичну, практичну й імовірнісну – так само сприяла зміні традиційних уявлень про цю дисципліну.

З огляду на нашу тему, варто уваги міркування Вольфа про те, що засадничість логіки визначається «першістю» її апіорних форм, тобто не вихідною потребою розгортання методу доведення (*methodus demonstrativa*) певних принципів і концептів з метою віднаходження істини, а дидактичними вимогами викладу матеріалу та його поетапного засвоєння методом навчання (*methodus studendi*)². Це міркування ще раз свідчить про загострене відчуття німецьким ученим виняткової ваги освіти для становлення людської свідомості, формування «духу свободи».

У своїй латинській логіці Вольф зосередився на низці питань, що стосуються дисциплінарної структури філософії та філософських дисциплін, виходячи з того, що у своїй сукупності останні мають формувати цілісне уявлення про природу, людину, мораль, суспільство, Бога. Зазначимо, що латиномовна логіка містить вкрай важливий розділ «*Discursus praeliminaris de Philosophia in genere*». Його розлогий текст утворюють шість підрозділів, у яких стисло викладено всі частини вольфівської системи³ шляхом обговорення таких

¹ Перший варіант «Логіки» вийшов німецькою мовою: «*Vernünfftige Gedancken von den Kräften des menschlichen Verstandes*» (1713). Це ще зовсім невеличкий трактат, побудований досить розкуто, без диктату математичної методи, хоча й з урахуванням її певних вимог. Другий, латиномовний варіант – «*Philosophia rationalis sive logica methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata*» (1728) – виявився набагато фундаментальнішим як за обсягом, так і за кількістю розглянутих питань; окрім того, його виклад цілковито відповідає математичному методу. Обидві «Логіки» стоять біля витоків як німецькомовної, так і латиномовної версій системи Вольфа, адже саме з них він розпочав титанічну роботу зі створення власної системи, розгорнутої у понад сорока розлогіх трактатах. Зауважимо, що німецька версія «Логіки» набула поширення в німецьких навчальних закладах ще до появи латиномовного варіанта (йдеться, зокрема, про університети Галле, Лейпцига, Віттенберга, Єні, Гіссена, Марбурга, Тюбінгена, Росток, Шведську академію та ін.) і недовзі була перекладена французькою, голландською та італійською мовами.

² *Wolff Ch. Philosophia rationalis sive logica methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata*. – Francofurti et Lipsiae, 1740. – § 91.

³ Німецькомовна логіка також має подібний розділ «*Vorbericht von der Weltweisheit*», утім він відрізняється від «*Discursus praeliminaris...*» не лише за обсягом тексту (латиномовний у кілька разів більший), а й тематично, за кількістю розглянутих питань.

питань: 1) про три різновиди людського пізнання: історичне, філософське і математичне¹; 2) про філософію в цілому; 3) про частини філософії; 4) про філософський метод; 5) про філософський стиль; 6) про свободу філософування.

Не випадково згаданий розділ багато дослідників розглядають як цілком самостійний текст, що відіграв важливу культурно-світоглядну роль, поставши філософським маніфестом німецького просвітницького раціоналізму, хоча, вочевидь, і без свідомого наміру автора². Особливою інтелектуальною звитягою, просвітницьким духом пронизані сторінки останнього, шостого підрозділу, де автор сміливо проголошує безумовну інтелектуальну свободу людини, її право мати власні філософські вподобання, власний стиль філософування. Філософ – це вільний інтелектуал, життя і роздуми якого не мають іншого сенсу, крім пошуку істини. Щоправда, попри свій лібералізм, Хр. Вольф вважав за можливе надати таку інтелектуальну свободу людині лише за умов, що вона з гідністю втілюватиме нелегку і навіть небезпечну місію філософа. Отож, це право людина отримує не як щось абстрактне; воно не є правом *кожної людини* на свободу слова, вільний інтелектуальний пошук істини та її публічне оприлюднення. За Вольфом, лише філософ має право на власні судження стосовно тих предметів, що постають в очах людського загалу як релігійні чи освячені духовною традицією. Вольф твердо переконаний у тому, що філософ не є пересічна людина; він – передусім інтелектуал, наділений винятковим правом на вільне дослідження будь-яких предметів, наукових і філософських питань і проблем, включно з релігійними. Таким чином, лише професійний філософ, тобто той, хто здатен створювати фундаментальні трактати і викладати в університеті, має право на вільне філософування (*libertas philosophandi*). Останнє немає нічого спільного із уяєсливим чи «підлеглим» філософуванням (*servitus philosophandi*),

¹ Специфіку цих трьох видів пізнання лапідарно увиразнив Ф. Баумейстер, учень і послідовник Вольфа: «Cognitio historica est cognitio factorum (історичне пізнання є пізнання фактів); Cognitio Philosophica est cognitio caussarum (філософське пізнання є пізнання причин); Cognitio Mathematica est cognitio quantitatis rerum (математичне пізнання є пізнання кількісних речей)». Див.: *Baumeister F. Ch. Philosophiae recens controversa Definitiones Theoremata et quaestiones nostra aetate in controversiam vocatas.* – Lipsiae et Gorlicii, 1738. – S. 1. (До речі, на переконання Вольфа та його численних учнів і послідовників, історичним може бути пізнання і в царині філософії. Такої ж думки дотримувався й І. Кант).

² Нещодавно вийшов німецький переклад цього важливого «фрагмента» латиномовної логіки: *Wolff Ch. Einleitende Abhandlung über Philosophie im Allgemeinen.* – Stuttgart, 1996.

до якого часто вдаються інтелектуали, коли замість істини шукають обґрунтування брехні. На переконання Вольфа, це не є шлях справжнього філософа, адже на цьому шляху людина послуговується не власним розумом, а упокорюється авторитету чи наказам, підтримує навіть ті думки, що суперечать її власним переконанням, власному розумінню дійсного стану речей¹. Засуджуючи цей хибний шлях, німецький метафізик неодноразово наголошував на тому, що справжній шлях до філософії відкритий кожному, хто прагне і здатен здобути філософську освіту, опанувати метод філософування і виробити філософський стиль, який має вирізнятися ясністю, точністю визначення концептів і термінів та послідовністю їх викладу².

На переконання Хр. Вольфа, людина може стати філософом за умов опанування не лише фактів філософської науки (якими є чужі ідеї, теорії, системи, концепти, методи тощо), а й внутрішньої логіки їх розгортання, осягнення сенсу філософування мислителя, який витворив певну систему. Згідно з Вольфом, навчання, яке обмежується переліком систем і методів, є «*nuda facti notitia*» (голим знанням фактів)³: людина, не здатна довести істину цих тез, задовольняється лише історичним пізнанням філософії⁴. Натомість навчання, яке орієнтує людину на відтворення сенсів філософських систем, їхньої внутрішньої логіки, а отже, плекає у людини здатність до філософування, є «*cognitio philosophica*», тобто процесом, що прищеплює людині спроможність до філософського пізнання. Заняття філософією найкраще пасує інтелектуалові, спроможному до вироблення власної філософської позиції на засадах отриманого у процесі навчання знання систем і методів. Отож, філософська освіта – це плекання внутрішньої свободи людини задля того, щоб у пошуках істини вона навчилася покладатися на силу власного розуму. Чи не нагадує це твердження відому кантівську настанову «*sapere aude*» («зважуйся мислити»), що закликає кожну людину користуватися власним розумом? Ця просвітницька настанова стала для Вольфа не тільки максимою його філософування, а й методико-дидактичним принципом викладання ним численних філософських і наукових дисциплін⁵.

¹ Wolff Ch. Philosophia rationalis sive logica ... – P. 79–80.

² Там само. – P. 75–79.

³ Там само. – P. 3.

⁴ Там само. – P. 25.

⁵ У різні роки кількість дисциплін, що їх викладав німецький філософ і вчений, перевищувала два десятки.

Щоправда, Хр. Вольф висловлював певні застереження щодо обсягу застосування цієї настанови. На переконання німецького просвітника, людина, котра не є філософом, а постає в якійсь іншій іпостасі (наприклад, віруюча людина – мирянин чи теолог), має узгоджувати свою віру і судження про релігійні предмети з канонічними настановами християнської церкви¹. Більше того, владні достойники не мають жодної переваги над філософом щодо пізнання істини. На думку Вольфа, аргумент влади не має ніякої філософської ваги; отож, спираючись на авторитарні підходи, не можна ані вибудовувати процес пізнання істини, ані забезпечити його адекватну трансляцію до системи університетської освіти².

Як пізнання істини, так і її опанування людиною у процесі навчання передбачають застосування не звичайних, буденних підходів, не опертя на авторитет влади чи давніх мислителів, а володіння філософським методом. У чому ж полягає цей метод, про який так багато писав німецький філософ? За всіма формальними ознаками він нагадує математичний (геометричний) метод доведення положень і розв'язування задач. Точніше, за Вольфом, метод є певна кількість чітко визначених правил і процедур, які забезпечують строге визначення термінів і положень (принципів), алгоритм розгортання демонстрацій і умови висунення філософських гіпотез³. На думку німецького філософа, цей метод відповідає природному людському розмислу, його структурі і способам аргументації. Хоча, з іншого боку, філософський метод є чимось більшим, ніж просте моделювання звичайної, буденної «роботи» людської рефлексії. Отже, у розумінні Хр. Вольфа філософський метод значною мірою збігається з математичним, чи науковим, методом («*methodus scientifica*»)⁴. Те, що називають філософським пізнанням, є своєрідним поєднанням методу зі свободою філософування, яке уможливає відкриття істини та її методичне розгортання в університетському дискурсі, під час викладу філософських дисциплін. Звідси вимога, яку Вольф неодноразово декларував, – право на викладання філософії може отримати лише той, хто, крім внутрішньої свободи, спеціальних знань і загальної ерудиції, володіє філософським методом і вміє його застосовувати у лекціях і практичних

¹ Wolff Ch. Philosophia rationalis sive logica... – P. 94–95.

² Там само. – P. 82–83.

³ Там само. – P. 53–56.

⁴ Там само. – P. 69–71.

заняттях (диспутах). За Вольфом, для того, хто не опанував методу, шлях до університетської кафедри має бути закритий, адже немає жодної впевненості в тому, що викладач наблизитиме студентів до істини, а не ділитиметься власними суб'єктивними баченнями, гадками чи фантазіями¹. Тільки той, хто правильно застосовує філософський метод, може зробити навчання інших людей ясным і достеменним, оскільки здатен увиразнити зв'язок між істинами (чи гіпотезами), послуговуючись строгими визначеннями термінів і послідовним обґрунтуванням своїх тез².

Варта уваги ще одна важлива особливість позиції Хр. Вольфа, а саме, розрізнення ним академічної й університетської науки. Мова йде про ті перші німецькі наукові об'єднання, що виникли на початку XVIII ст. (наприклад, Берлінська академія, Геттінгенське наукове товариство тощо) як автономні, незалежні і від державних інституцій, і від університетської системи освіти спільноти вільних інтелектуалів, «громадян республіки вчених» (відома ідея Ляйбніца, яку він завжди плекав). Як пише О. Педерсен, сучасний дослідник історії європейської вищої освіти: «Християн Вольф, передовий борець німецького Просвітництва, визначав мету академій як продукування і поширення нових наукових даних і відкриттів, на противагу навчальній меті університетів»³. (Власне таку саму мету плекала згодом і радянська академічна система, яка так само була відірвана від освітнього контексту, однак вирізнялася принциповою відмінністю – відсутністю автономії і свободи наукового пошуку, а отже, цілковитою залежністю від державного «Левіафана».) Така модель, наголошує О. Петерсен, була покликана до життя прагненням вчених позбутися опіки з боку університетської системи: «Члени Берлінської академії “вільних людей” і “громадян республіки вчених” майже не приховували своїх натяків щодо примусу з боку університетів і абсолютистської держави»⁴. Відтак зрозуміло, що Вольф не мав на увазі «державницьку» модель академічної науки: на його переконання, наука як дослідницький проект має завжди бути вільною від будь-якого зовнішнього тиску і залежності. Втім, ідея (яку, до речі, поділяли Ляйбніц, Мопертюї, Формей, Галер та ін.) відокремлення

¹ *Wolff Ch. Philosophia rationalis sive logica...* – P. 95.

² Там само. – P. 89–90.

³ *Pedersen O. Tradition und Innovation // Geschichte der Universität in Europa / W. Rüegg (hrsg.). – Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800). – München, 1996. – S. 389.*

⁴ Там само. – S. 388–389.

«вільного пошуку істини» від її «методичного застосування» в університетській системі навчання мала неоднозначний вплив на розвиток вищої освіти, особливо на вітчизняних теренах.

Вольфівська «шкільна» філософія у стінах Київської Академії

Для більшості європейських університетів друга половина XVIII ст. проминула під гаслом оновлення навчальних програм, методик, появи нових наукових і філософських дисциплін, що віддзеркалювали перші вагомі успіхи модерної думки. Процес реформування не залишив осторонь і вищі навчальні заклади Російської імперії, зокрема Київську Академію¹, де, за словами відомого фахівця з історії вітчизняної філософії та культури Дмитра Чижевського, в середині XVIII ст. «прийнялася... філософська система, яка панувала на той час у цілій Європі – система Вольфа. Підручниками учнів Вольфа користалися при викладах, і до традиційних... філософічних наук додаються тепер ще інші. Сама схема філософічних наук стає вольфівською (тією, що лежала в основі філософічної систематики і в Канта): логіка, онтологія, психологія, космологія, природна теологія, іноді ще етика, природне право, історія філософії»².

Подібна трансформація спостерігалась і в інших навчальних закладах імперії. «На зміну схоластичному викладанню, – зазначає один із перших істориків російської філософії Ернст Радлов, – у нас з'явилися підручники в дусі Ляйбніца і Вольфа... Вплив Вольфа позначився на Анічкові та Брянцові, професорах Московського університету, але цього ж впливу зазнала постать значно вагоміша, а саме, перший російській учений і філософ М. Ломоносов»³. Як відомо, Михайло Ломоносов не тільки навчався у Християна Вольфа, а й упродовж усього життя шанував його як свого вчителя і на-

¹ На думку деяких сучасних дослідників, Київська академія виконувала, по суті, функцію університету, готуючи державних діячів, юристів, лікарів і вчених (див.: Frijhoff W. Grundlagen // Geschichte der Universität in Europa / W.Rüegg (hrsg.). – Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800). – S. 57.

² Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4-х т. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 25.

³ Радлов Э. В. Очерк истории русской философии // Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. А., Шпет Г. Г. Очерки истории русской философии. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. – С. 101–102.

ставника, як чуйну людину, котра завжди допомагала йому виплутуватися з тих численних халеп, в яких опинявся темпераментний російський студент, навчаючись у Марбурзі. «Перший» російський учений завжди визнавав авторитет німецького колеги у багатьох наукових і філософських дисциплінах, особливо в експериментальній фізиці, онтології, космології тощо. Вольфівські ідеї стимулювали науковий і філософський пошук М. Ломоносова, свідченням чого є його наукові праці, коментовані переклади деяких трактатів німецького філософа, а також їхнє тривале листування.

Щоправда, авторитет вдало «складеної» філософської системи, що має безперечні дидактичні переваги, вольфіанство на вітчизняних теренах набуло не відразу. Відомо, наприклад, що Феофан Прокопович, обізнаний у системі Вольфа, ставився до нього з повагою, засуджував його вигнання з Галльського університету, але не надавав його філософії якогось виняткового інтелектуального значення¹. В очах київського професора філософія Вольфа поставала «надто плоскою [навіть] для початківців, уже не кажучи про ерудитів»². Як стверджує Т. Г. Байєр, відомий біограф Прокоповича, «твори Буддея він цінував вище від інших, з ним [самим] та з іншими [вченими] Німеччини й Англії підтримував [жваве] листування»³. Однак, попри всі свої критичні зауваги, київський філософ відчував потенційну придатність вольфіанства для оновлення філософської освіти, потребу в якому гостро розумів.

Постає питання: чому православні навчальні заклади, його провідні викладачі, професори й адміністратори зрештою взяли курс саме на вольфіанство, зробивши його наріжним каменем філософської освіти? Річ у тім, що ідеї Вольфа вельми вдало відштовхувалися від природного закону, що, зрештою, уможливило розгортання німецьким філософом та його численними учнями і послідовниками низки нових дисциплін (наприклад, емпіричної та раціональної психології, онтології тощо) і ідей на засадах «надконфесійності». Як

¹ В особистій бібліотеці Ф. Прокоповича зберігалось кілька математичних трактатів німецького вченого, які він використовував під час читання курсу з математики (йдеться про двотомник «*Elementa matheseos universae*», 1732–1733 рр. видання). Як стверджує В. Аскоченський, математичними трактатами Вольфа, поряд із підручниками Анічкова і Вейдлера, викладачі Київської Академії послуговувалися навіть на початку XIX ст. (див.: Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – К., 1856. – Ч. II. – С. 434).

² Байєр Т. Г. Життєпис Прокоповича // Прокопович Ф. Філософські твори: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 3. – С. 371.

³ Там само.

зазначає сучасний дослідник В. Шмідт-Бігеман, «усі тогочасні науки були сутнісно обґрунтовані новим природним концептом: надконфесійна філософська теологія уможлиблюється концептом природної теології; філософія права (передусім у школі Християна Вольфа) – концептом природного права. Природний концепт становить загальний базис теології, правознавства і філософії»¹. Отож, з огляду на свою «надконфесійність», уміння вправно послуговуватися природним законом, Вольф і його послідовники спромоглися за якихось двадцять-тридцять років плідної літературної діяльності закласти ідейні, методичні та дидактичні підвалини свого успішного входження до системи філософської освіти багатьох європейських університетів. Як зауважував ще на початку ХІХ ст. знаний історик філософії В. Теннеман: «Вольф – перший філософ, хто виворив повну енциклопедію філософських наук і надав останнім великої, вирішальної ваги для світогляду»². За влучною характеристикою М. Гайдеггера, філософія Вольфа «стала першою філософською системою, яка поширила свою владу на університети»³.

Однак, попри домінування вольфганства в європейському академічному середовищі, оригінальні трактати «філософського князя» власне не використовувались у навчальному процесі. Це мало місце і в Києво-Могилянській академії, що не залишила жодних свідчень безпосереднього знайомства її студентів із опусами Хр. Вольфа. Власне кажучи, трактати метра німецької філософії та науки не могли виконувати функцію повноцінних «підручників» з кількох причин. Згадаймо, що йдеться про величезні за обсягом тексти, кожний з яких містить від п'ятисот (як, наприклад, «найменший» його опус із загальної космології) до двох з половиною тисяч сторінок (як трактат з натуральної теології). Зрозуміло, що з огляду на дидактичні та методичні вимоги жодному викладачеві не спадало на думку використовувати згадані опуси у статусі підручників. Інша причина – стилістична небездоганність вольфівських трактатів, позначених, крім того, монотонним і дещо надокучливим застосуванням математичного методу (точніше, геометричного, чи наукового, або,

¹ Schmidt-Biggemann W. Die Modelle der Human – und Sozialwissenschaften in ihrer Entwicklung // Geschichte der Universität in Europa / W. Rüegg (hrsg.). – Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800). – S. 422.

² Tennemann W. G. Grundriss der Geschichte der Philosophie für den akademischen Unterricht. – Leipzig, 1829. – S. 424.

³ Heidegger M. Geschichte der Philosophie von Thomas von Aquin bis Kant // Heidegger M. Gesamtausgabe. Vorlesungen 1919–1944. – Frankfurt am Main, 2006. – Bd. 23. – S. 191.

як любив повторювати Вольф – методу Евкліда) викладу та доведення положень і концептів усіх без винятку дисциплін¹.

Інша річ – славнозвісні підручники вольфіанця Фридриха Християна Баумейстера (1709–1785), завдяки яким філософія Вольфа надовго ствердилася на вітчизняних теренах. Потрапляючи сюди безпосередньо з Німеччини, та ще й у значній кількості, ці підручники відіграли вирішальну роль у тому «переформатуванні» філософії, до якого вдалися професори Київської Академії у 1750-х роках.

Зазвичай, основними трактатами Ф. Хр. Баумейстера вважаються «*Philosophia definitiva hoc est definitiones philosophicae ex systemate celeb. Wolfii in unum collectae succinctis observationibus exemplisque*» (1735); «*Institutiones philosophiae rationalis: methodo wolffiana conscriptae*» (1738); «*Elementa philosophiae recentioris usibus juventutis scholasticae accommodata*» (1747). Саме ці тексти впродовж тривалого часу використовувались як університетські підручники з метафізики, філософії та логіки. Причин їхньої популярності серед викладачів і студентів було кілька, одна з них – мова: згадані трактати написані цілком «прозорою» латиною.

Виняткову поширеність підручників Ф. Хр. Баумейстера у російській системі вищої духовної та світської освіти неодноразово відзначали дослідники. За висловом Г. Шпета, «Баумейстер був таким популярним, що його навіть перевидавали у Москві латиною (1777 року)»². Зазначимо, що ця «зачарованість» працями Баумейстера

¹ Для редагування деяких латиномовних трактатів Вольф запрошував свого учня Георга Бернгарда Більфінгера (1693–1750), відомого не лише вмінням вдало відтворювати у своїх працях основні положення вчителя, а й майстерним володінням латиною. До речі, саме Г. Б. Більфінгер, як вважає більшість фахівців, запропонував поширений концепт «школа Ляйбніца – Вольфа», а отже, пов'язав філософські погляди Ляйбніца та Вольфа в єдине ціле. Хоча варто зауважити, що сам Вольф не погоджувався з оцінкою своєї філософської справи як «систематизації ідей Ляйбніца». Своєю чергою Ляйбніц, мабуть, не бачив у Вольфі таланту філософа і, навіть, радив йому зосередитися на математиці.

² Шпет Г. Г. Очерк истории русской философии // Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. Очерки истории русской философии. – С. 274. Йдеться про перевидання трактату Баумейстера «*Elementa philosophiae...*», здійснене мовою оригіналу за редакцією відомого історика і правника Миколи Бантиш-Каменського. Принагідно зазначимо: твердження про те, що згадане видання є перекладом з латини (див., наприклад: Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С. 10) не відповідають дійсності. Що ж до російськомовних перекладів трактатів Баумейстера, то йдеться про такі видання: Баумейстер Фр. Логика. – М., 1760; Баумейстер Фр. Метафізика. – М., 1764; Баумейстер Фр. Нравоучительная философия. – СПб., 1783. Другу частину «*Elementa philosophiae...*» у російськомовному перекладі Петра Лодія видано у Львові у 1790 році (див.: Мірчук І. Петро Лодій та його переклад «*Elementa philosophiae*» Баумейстера // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4). Українською мовою твори Фр. Баумейстера не перекладалися.

виявилася доволі тривалою – навіть у 1820–1830-х рр. російські університети та духовні академії все ще послуговувалися його підручниками як дуже авторитетними¹.

З огляду на нашу тему, важливо з'ясувати, яким же чином відбувалося «вторгнення» вольфганства у стіни Київської Академії. Торкаючись цього питання, відомий історик української філософії В. Горський, зокрема, пише: «У 1753 р. префект Києво-Могилянської академії Давид Нащинський (який сам навчався у Ф. Хр. Баумейстера під час перебування в Саксонії), одержавши підтримку проректора Академії, київського митрополита Тимофія Щербацького та Георгія Кониського, запровадив філософське навчання в Академії за підручником Ф. Хр. Баумейстера. Впродовж багатьох десятиліть лаябніце-вольфівська система лишатиметься головною базою, на якій ґрунтувалася філософська освіта в Україні»².

Конкретні обставини «входження» Ф. Хр. Баумейстера у вітчизняний академічний контекст висвітлює українська дослідниця М. Ткачук³. Спираючись на історичні документи, вона увиразнює перипетії доволі стрімкого процесу витіснення вольфівськими ідеями, трансльованими підручником Баумейстера, не лише традиційно поширених у навчальному процесі Києво-Могилянської академії єзуїтських версій аристотелізму, а й досить нового і популярного на той час чотиритомного опусу «*Institutiones philosophiae*» картезіанця Е. Пурхотія (1651–1734)⁴. Як виявляється, в Академії був відомий підручник й іншого правовірного вольфганця Йогана Генріха Вінклера (1703–1770) – «*Institutiones Philosophiae Wolfianae Utriusque Contemplativae Et Activae*»⁵, що містив досить повний виклад усіх складових вольфівської системи, з фізикою включно. Короткий час (близько двох років) ним послуго-

¹ Див.: Овчинникова Е. А., Чумакова Т. В. Немецкая философия в русских университетах в первой половине XIX века // Философский век. Альманах. История философии как философия. Ч. 2 / Отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербург. центр истории идей, 2003. – Вып. 25. – С. 57–60.

² Горський В. С. Філософія в українській культурі. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – С. 200.

³ Див.: Ткачук М. А. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст / Редкол.: В. С. Горський (голова) та інші. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 63–66.

⁴ Purchotii E. Institutio philosophica ad faciliorem veterum ac recentium philosophorum lectionem comparata. Editio quarta, prioribus locupletior. – Paris, 1695.

⁵ Winkler J. H. Institutiones Philosophiae Wolfianae Utriusque Contemplativae Et Activae. – Lipsiae. 1735 (Цей трактат, хоча і менший за Пурхотієв, але все ж значний за обсягом – близько 1030 с.)

увалися в Академії з ініціативи професора філософії Давида Нащинського. Втім, як виявилось, навіть такому виваженому, освіченому і вправному наставнику, яким був Нащинський, не вдалося, спираючись на підручник Вінклера, повноцінно викласти курс філософії, зокрема, організувати проведення обов'язкових диспутів, що спричинило неабиякі нарікання тодішнього митрополита Київського Тимофія Щербацького та суворий припис повернутися до підручника Пурхотія, який «какъ въ своихъ прецептахъ понятень, так и къ экзерцѣтаціи способень являться»¹. Як бачимо, повернення (щоправда, на короткий час) до підручника Пурхотія мало власне дидактичні причини, основною була вимога проведення диспутів, без чого філософська підготовка спудеїв не могла вважатися повноцінною², попри те, що зневіра в ефективність диспуцій, побудованих за єзуїтськими взірцями, ставала дедалі виразнішою. Відомий історик Київської Академії Федір Тітов роз'яснює цю «методичну колізію», що назрівала у середині XVIII ст., у такий спосіб: «Диспути... мали значення практичних занять... За цієї доби вони стали обтяжливими, а отже, студенти почали від них ухилятися... Ці, так би мовити, приватні диспути... створювали, без сумніву, неабиякі труднощі і для професорів, особливо філософії. Відтак дехто з них не вчиняв жодних диспутів, на що звернув увагу той самий Тимофій Щербацький, котрий вимагав з цього приводу пояснень (у квітні 1755 року) від префекта Академії Давида Нащинського»³.

Утім, уже через чотири місяці Давид Нащинський звертається до Тимофія Щербацького за дозволом викладати філософію, спираючись на сучасніші за картезіанські опуси Пурхотія зразки філософування, представлені вольфівською школою, адже «нынѣ во всей Европѣ принятая и толкуемая Волфіанская философія превосходно полезнѣе, понеже основателнѣе, вразумителнѣе и твердѣе отъ

¹ Дѣло по запросу Кіевскаго митрополита Тимофея Щербацкаго префекту Кіевской Академіи іеромонаху Давиду Нащинскому о томъ, почему послѣдний не дѣлал философскихъ диспутовъ. (10 мая 1755 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. II (1751–1762) / Со введ. и прим. Н. И. Петрова. – К., 1905. – С. 174.

² Вимога проведення диспутів з філософських і богословських дисциплін чітко прописана в «Leges academicae» (1734) (див.: Асоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – Ч. II. – С. 104) й підтверджена академічними інструкціями наступних років.

³ Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К., 1924. – С. 193–194.

Пурхоціевой...»¹. Які ж переваги вбачав Нащинський у вольфівській системі? Київський професор наголошує кілька з них: 1) якщо система Пурхотія належала до однієї школи – картезіанства, то вольфівська філософія тяжіє до значно виразнішого універсалізму й, до того ж, більше спрямована на практичні потреби людського життя, слугує йому; 2) ця філософія настільки відповідає богословським запитам, що без опанування нею в «богословіи разве *confuse cognitio*, а ее вислушавъ обстоятелно цѣлое богословіе пройти разумно и без учителя можно»². Більше того, «вольфівська філософія всѣ термини как въ философіи, так и богословіи употребляеміи ясными дефиниціями толкуеть, да она же въ себѣ содержитъ и натуральную богословію, которая свѣтъ обилный подаеть въ откровенной»³. Аналіз переваг «славної» вольфівської філософії Давид Нащинський завершує доволі промовистим висновком – система Вольфа не пропонує нічого такого, що було б неприйнятним (вочевидь, з конфесійного погляду), оскільки його способи аргументації обмежуються лише досвідом і демонстрацією (раціональним доведенням)⁴.

Що ж являли собою ті трактати Ф. Хр. Баумейстера, що їх в різні роки використовували в європейських університетах як підручники?

З-поміж найвідоміших варто згадати його «*Institutiones metaphysicae: ontologiam, cosmologiam, psychologiam, theologiam denique naturalem complexae*» (1738). Цікаво, що спираючись саме на цю працю Кант певний час викладав свій курс з метафізики.

Чималий за обсягом (майже 660 сторінок) згаданий трактат охоплює основні частини, розділи і питання метафізики, виклад яких здійснено із застосуванням усіх необхідних методичних вимог і правил. Щоправда, використання цього трактату в статусі підручника значно утруднювалося тією обставиною, що в ньому розглядалися лише метафізичні питання, натомість решта інших важливих філософських дисциплін (логіка, практична філософія) оминалася увагою. Отже, цьому трактатові бракувало універсальності, такої потрібної для загального підручника з філософії.

¹ Доношеніє префекта Кіевскої Академії ієромонаха Давида Нащинского Кіевському митрополиту Тимофееву Щербацкому о разрешеніи преподавать философію по Баумейстеру (2 сентября 1755 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. II (1751–1762). – С. 176.

² Там само. – С. 176.

³ Там само.

⁴ Див.: Там само.

Проте вимозі універсальності якнайкраще відповідала інша праця Ф. Хр. Баумейстера, що поряд із метафізикою висвітлювала основні питання логіки, етики, права тощо – маємо на увазі відомий і популярний опус «*Philosophia definitiva hoc est definitiones philosophicae ex systemate celeb. Wolfii in unum collectae succinctis observationibus exemplisque*»¹. Основна (більша) частина цього опусу є своєрідним лексиконом вольф'янізму, щоправда складеним не за абеткою, а тематично. Схема розгортання філософського дискурсу цілком відповідає вольфівській: за визначеннями термінів логіки подаються дефініції, що стосуються метафізики, а саме – онтології як першої філософії, космології, психології та натуральної теології. Далі викладено ключові концепти практичної філософії, тобто визначення, що розкривають зміст природного права, етики, політики й економіки. Підсумовує трактат узагальнюючий «*Index definitionum*». Прикметно, що текст останнього прижиттєвого видання «*Philosophia definitiva*» (1775) дещо розширено за рахунок тієї частини, де розглядається метафізика («*Positiones Metaphysicae*»). Зокрема, Баумейстер розгортає дефініції метафізичних термінів з урахуванням тих, так би мовити, новітніх досягнень у цій царині, що мали місце після Вольфа, а також веде полеміку з опонентами вольфівського філософування.

Власне раціональна філософія, чи логіка, репрезентована Баумейстером у трактаті «*Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolfii conscriptae*» (1738). У цьому опусі модель вольфівської логіки розгорнуто найбільш усебічно і розлого². Логіка постає тут теоретичною і практичною дисципліною, що покликана забезпечити людину надійними інструментами для пізнання і практичного життя.

З огляду на нашу тему, особливий інтерес становить твір Ф. Хр. Баумейстера «*Elementa philosophiae recentioris usibus juventutis scholasticae accommodata*» (1747), адже із середини 1750-х років саме він набув статусу базового підручника з курсу філософії, що викладався в Києво-Могилянській академії. Зважаючи на цю обставину, варто пильніше придивитися до славнозвісного витвору «шкільної» філософії.

Виконуючи функцію «універсального» підручника з філософії, що охоплює всі її складові, згадана праця має таку структуру:

¹ Останнє (сьоме) прижиттєве видання цієї праці, до того ж суттєво розширене, вийшло 1775 р.

² У Баумейстера, як і у Вольфа, відсутня діалектика, яка була важливою складовою схоластичної системи, що традиційно викладалася в Академії.

I. Prolegomena de Philosophia eiusque Partibus. Logica et Metaphysica.

Обсяг цієї частини, з пролегоменами і логікою включно, – близько 350 сторінок, що становить трохи більше шестидесяти відсотків усього тексту¹. Відповідно до настанов Вольфа, його молодший колега і послідовник ввів до своєї праці виклад *теоретичної філософії* (щоправда, оминувши фізику), присвятивши окремі розділи *онтології, космології, пневматології (науці про дух)* та її складовим – *психології та натуральній теології*².

II. Philosophia Moralis Institutiones, Ethicam et Politicam complexae. Обсяг тексту – близько 210 сторінок, тобто дещо менше сорока відсотків загального обсягу підручника³. У цій частині розгорнуто проблематику *філософії моралі*, а саме – *універсальну практичну філософію*, в якій з'ясовуються загальні обов'язки і права людини, зокрема ті, що випливають із природного закону; *етику*, яка визначає, як керувати вільними людськими вчинками, а також питання про засади (інтелектуальні чи емотивні) морального вибору людиною мотивів і цілей своїх вчинків (визначення прав та обов'язків людини як члена суспільства, за Баумейстером, виходить за межі етики); *політику*, що вивчає умови і способи керівництва людськими діями у громадській, суспільній сфері. Як бачимо, підручник Баумейстера тематично досить повно відтворює вольфівську систему, однак містить і певні «лакуни». Зокрема, тут немає розділу, присвяченого економіці – дисципліні, яка, згідно з Вольфом, досліджує засади управління вільними людськими діями за умов «*societatibus minoribus*» (маленьких спільнот), тобто сімейного господарства (чи домогосподарства). Цим питанням у підручнику вочевидь «забрало» місця, їх згадано лише побіжно, хоча Вольф, котрий включав економіку до переліку спеціальних дисциплін практичної філософії поряд з етикою та політикою, присвятив економічній сфері великий латиномовний трактат⁴.

¹ *Baumeister F. Ch. Elementa Philosophiae recentioris usibus iuventutis scholasticae accomodata.* – Lipsiae, 1747. – 343 р. (Щодо логіки, то Баумейстер поділяє її на природну і штучну. – Р. 12–13.)

² У цьому підручнику відсутній вольфівський поділ психології на емпіричну і раціональну, тобто основні визначення душі подано в межах однієї дисципліни. У певному сенсі це дещо спрощує позицію Вольфа.

³ Там само. – Рр. 344–560.

⁴ Див.: *Wolff Ch. Oeconomica methodo scientifica pertractata.* – Hale et Magdeburgicia, 1754. (Зазначимо, що вольфівське розуміння економіки відрізнялося від розробленої згодом А. Смітом і Д. Рікардо класичної економічної теорії. Економіка, за Вольфом, є домогосподарчою структурою, що забезпечує родинний добробут.)

Отже, зважаючи на те, що «*Elementa philosophiae...*» охоплює майже всю вольфівську філософію, її основні теоретичні та практичні частини, методи і концепти, не дивно, що саме цей твір виявився особливо придатним для навчальних потреб європейської університетської спільноти. Недарма він так органічно і швидко «прижився» й у Київській Академії, що прагнула прилучення до сучасної моделі філософування й шукала щодо неї найбільш адекватних і придатних для освітніх цілей керівництв.

Варто звернути увагу на ще одну обставину, що спонукала до позитивного сприйняття «*Elementa philosophiae...*» тогочасними викладачами і студентами – підручник мав досить оптимальний обсяг (близько 560 сторінок), що неабияк полегшувало самий процес засвоєння філософської мудрості (у тому числі підготовку до практичних занять чи диспутів), в її найновішій і найповнішій версії. Свого часу «приємна» і корисна лапідарність підручника Баумейстера справила чи не вирішальний вплив на київських професорів і визначила їхнє шанобливе ставлення до автора, «который сокращенно и весьма внятно учителя своего философию написал»¹. Звісно, для останніх підручник Баумейстера мав і вагоміші, ніж оптимальний обсяг, «принади» – йдеться, передусім, про єдність підходів до найважливіших філософських питань про суще, душу і Бога, а також уніфікованість методології вирішення цих питань, ґрунтованої на дотриманні принципів послідовного раціоналізму, що спирався на математичний алгоритм розгортання системи аргументації. Вибираючи підручник Баумейстера, професори православної Києво-Могилянської академії взяли до уваги й відсутність у ньому ідейно ворожого конфесійного забарвлення: релігійні питання витлумачено тут у дусі натуральної теології, тобто суто раціоналістично. За висловом І. Мірчука, особлива перевага Баумейстера полягала в тому, що він «ні трошечки не торкав як католицької, так теж протестантської і православної теології і це було одною з найважливіших причин його великого поширення»².

Однак ухвалення остаточного рішення щодо запровадження підручника Баумейстера в київському академічному середовищі по-

¹ Доношення префекта Київской Академії ієромонаха Давида Нащинского Київському митрополиту Тимофею Щербатському о разрешеніи преподавать философию по Баумейстеру (2 сентября 1755 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. II (1751–1762). – С. 177.

² Мірчук І. Християн Вольф та його школа на Україні // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 136.

требувало, згідно з чинною практикою, так би мовити, «зовнішньої» експертної оцінки від офіційної духовної особи, авторитетної в академічних колах і обізнаної у філософських мудрощах. За такою оцінкою митрополит Київський Тимофій Щербацький звернувся до відомого духовного діяча, єпископа Білоруського Георгія Кониського¹ – колишнього ректора і професора Академії, котрий мав досвід викладання філософських курсів².

До запиту митрополита Георгій Кониський поставився з усією відповідальністю, надавши не якусь формальну «відписку», а низку виважених аргументів, які й зумовили, зрештою, позитивне рішення керівництва Академії щодо означеного питання. За власним зізнанням Кониського, ні трактат Пурхотія, ні трактат Баумейстера не потрапляли в поле його зору, «когда самъ въ философіи по должности... положенной упражнялся» й марно гаяв час «на смѣттахъ интерпретовъ Аристотелевихъ»³. Відтак, поставлене завдання спонукало поважного «експерта» бодай побіжно ознайомитися зі змістом обох підручників.

Щодо трактату Пурхотія, то він не справив на Кониського особливого враження передусім через надмірний «шкільний» формалізм і віддаленість від реальних практичних потреб: «...въ Пурхоціевой философіи мощно сискивать, что развѣ въ школѣ годится, а не въ житіи человѣческомъ»⁴. Хоча й у методичному плані виклад Пурхотія видався досвідченому викладачеві далеко не бездоганим: у підручнику, на його думку, немає належного обґрунтування тих термінів, що становлять підґрунтя для подальшого розмислу, підставу для «правильної» (логічної і послідовної) розбудови філософських дисциплін. Зрештою, не були схвалені православним церковним ієрархом ані загальна картезіанська настанова автора у тлума-

¹ Див.: Письмо Киевского митрополита Т. Щербацкого къ Могилевского епископу Георгію Конисскому съ просьбою дать свой отзывъ о системѣ философіи Баумейстера // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. II (1751–1762). – С. 177–178.

² У статусі префекта і професора філософії Київської академії у 1747–1751 рр. Георгій Кониський прочитав два філософських курси: 1) «Philosophia peripathetica juxta, numerum quatuor facultatum quadripartita, complectens logicam, ethicam, physicam et metaphysicam in mente Principis Philosophorum Aristotelis Stagiritae»; 2) «Philosophia juxta, numerum quatuor facultatum quadripartita, complectens logicam, ethicam, physicam et metaphysicam».

³ Письмо епископа Георгія Конисского къ Киевскому митрополиту Тимофею Щербацкому съ мнѣніем о преподаваніи въ Академіи философіи по Баумейстеру и др. (13 сент. 1755 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. II (1751–1762). – С. 179.

⁴ Там само. – С. 180.

ченні людини як машини, ані його кальвіністський підхід до питання предетермінації людської свободної волі.

Натомість підручник Баумейстера Георгій Кониський сприйняв вочевидь позитивно: «Баумейстєрова лекція, – пише він, – зъ болшою ползою можетъ быти ученикамъ, ибо что ни учится въ ней, все основателно, твердо и ясно учится, и нѣтъ кажется ничего, что бы не было средствѣмъ къ мѣтѣ философіи, то есть блаженному человѣческому житію»¹. Не обмежуючись загальною позитивною оцінкою, Георгій Кониський зупиняється на окремих складових трактату німецького філософа, що справили на нього неабияке враження: «Логика его отъ смеття схолястиковъ, можно сказать, седмижди перечищення, метафизика твердія основанія протчимъ дисцѣплѣнам по ея должности полагаетъ. Ethica человѣку къ познанію себе и своей должности чувствително очи отворяетъ»². Із прихильністю Кониський сприймає навіть математичний метод викладу і доведення філософських положень і концептів, застосований Баумейстером. Дбаючи про легітимне визначення термінів і дотримуючись принципу демонстрації дедукції як постійного елементу розуміння, німецький філософ, зауважує Кониський, власне реалізує те спільне прагнення до «самонужнѣйшого к философіи», що залишилося для багатьох попередніх авторів лише побажанням, «почему и уступать должны новѣйшимъ»³.

Врешті-решт позитивний відгук Георгія Кониського відіграв вирішальну роль у тому, що митрополит Київський Тимофій Щербацький разом із ректором Академії Манасієм Максимовичем ухвалюють офіційне рішення щодо викладання філософії на основі підручника Баумейстера⁴. Це рішення залишалося незмінним упродовж усієї подальшої історії Києво-Могилянської академії, аж до її закриття у 1817 році. Неухильне його дотримання, закріплене академічними інструкціями, засвідчено звітами викладачів про те, «чего именно въ школѣ философіи префектъ учениковъ своих чрезъ

¹ Письмо епископа Георгія Конисскаго къ Кіевскому митрополиту Тимоѳею Щербацкому съ мнѣніем о преподаваніи въ Академіи философіи по Баумейстеру и др. (13 сентября 1755 г.). – С. 179.

² Там само.

³ Письмо епископа Георгія Конисскаго къ Кіевскому митрополиту Тимоѳею Щербацкому... – С. 180.

⁴ Див.: Доношеніе Кієво-братскаго игумена и ректора Академіи Манассіи Максимовича митрополиту Т. Щербацкому о порученіи учителю реторики ієромонаху Авраамію Флоринскому временно исполнять обязанности префекта и преподавать философію по Баумейстеру (2 ноября 1755 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. II (1751–1762). – С. 181–182; Указъ митрополичій ректору Академіи о правах и обязанностяхъ префекта (ноябрь 1755 г.) // Там само. – С. 182.

истекшій курсъ училъ и научилъ». Зміст цих звітів доволі промовистий: «Оныя философіи всѣ части, съ ихъ предисловіями и пролегоменами, не точію безъ упущенія єдинаго листа, но безъ оставленія и єдинаго термѣна, которой бы акуратно, съ привнесеніємъ объ ономъ разныхъ философскихъ мнѣній, не изясненъ былъ, истолкованы и дѣйствително окончены. Какія вопросы разныя, философскія, потребныя и полезныя ученикамъ судились, а оныхъ в означенномъ авкторѣ не сискалось ¹, те собрани из разныхъ новѣйшихъ, яснѣйшихъ и въ Европѣ славнѣйшихъ авкторовъ ² и ученикамъ в школѣ диктованы, а послѣ по мненію тех же авкторовъ и изяснены» ³.

Як свідчать історичні документи, зв'язки Ф. Хр. Баумейстера з Києво-Могилянською академією не були лише, так би мовити, заочними. «Благосклонный к намъ пріятель!», – так звертається до німецького колеги Самуїл Миславський в одному зі своїх листів ⁴. Висловлюючи глибоку пошану «предостойному учителю», Миславський прямо називає могилянців його «преемниками» ⁵. Не меншим пієтетом до київського професора, «признанного друга», проникнуті й листи Баумейстера ⁶. Із збережених фрагментів цього листування очевидно, що німецький філософ не лише симпатизував могилянцям, а й надсилав на їх прохання і «для ползи... Академии» нові наукові книжки, брав під опіку тих допитливих юнаків, хто, прагнучи вдосконалення «въ правилахъ философическихъ», вирушав до Німеччини тощо ⁷.

Яке ж значення мав «вольфганський» етап у філософському становленні Київської Академії? Слід взяти до уваги, що вольфівська

¹ Мається на увазі відсутня в підручнику Баумейстера фізика.

² Йдеться про авторів, «точію одни основанія философіи съ Волфомъ и Баумейстеромъ принимающихъ» (див.: Грамота Киевскаго митрополита Арсенія Могилянскаго, утверждающая инструкцію для Киевской Академіи // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. III. Царствование Екатерины II (1762–1796). Киевский митрополит Арсеній Могилянский (до 1770 г.) / Со введ. и прим. Н. И. Петрова. – К., 1906. – С. 83.

³ Доношеніе ректора и учителей Киевской Академіи со свѣдѣніями о томъ, кто изъ учителей чему училъ въ истекшемъ году, чего не окончилъ и почему // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. II (1751–1762). – С. 327.

⁴ Ученая переписка префекта Киевской Академіи Самуила Миславскаго съ профессоромъ Христіаномъ Баумейстеромъ // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. II (1751–1762). – С. 222.

⁵ Див.: Ученая переписка префекта Киевской Академіи Самуила Миславскаго съ профессоромъ Христіаномъ Баумейстеромъ. – С. 222.

⁶ Там само. – С. 223.

⁷ Там само. – С. 224.

методика викладання філософії була зорієнтована не тільки на трансляцію знань, а й на формування, по суті, дослідницьких навичок, здатності до аргументації та доведення тез і концептів на основі математичного алгоритму, чіткого руху думки від базових (апріорних) дисциплін (онтології) до набагато складніших моделей світу, людини і Бога, дисциплін, що поєднують як апріорні, так і апостеріорні знання в єдину, гомогенну картину світобудови та її творця – Бога. Ця методика вимагала перегляду структури і послідовності філософських дисциплін, у тому числі усталених у Київській Академії до середини XVIII ст. Приміром, логіка, виконуючи функцію пропедевтики до всього філософського курсу, втрачала свій зв'язок із діалектикою і риторикою, роль яких узагалі ставала дедалі скромнішою. Слідом за логікою викладалися не фізика чи моральна філософія, а «формальна» онтологія, загальна космологія і психологія (емпірична та раціональна) – дисципліни, опанування яких вимагало від студента значних інтелектуальних зусиль і чимало часу. Лише на завершальному етапі викладу теоретичної філософії відбувався перехід до природної теології як центральної частини метафізики. Фізика взагалі поставала окремою філософською дисципліною, оскільки її виклад потребував як знання всіх попередніх метафізичних дисциплін, так і опертя на сучасні дослідження природи. Причому опертя не на картезіанську фізику (яка на той час вже застаріла), а на динамічну модель природи Ляйбніца (на його розрізнення живих і мертвих сил) і механіку Ньютона (на його принцип гравітації тощо). Зрештою, моральна філософія не передувала теоретичній, а слідувала за нею, адже виклад етики вимагав ґрунтовних знань метафізики, особливо онтології і психології. Про це недвозначно писав сам Баумейстер: «Метафізика повинна детально пояснити загальні і головні концепти речей, показати їхнє розрізнення, утвердити положення та аксіоми, які приймаються як загальні засади в інших науках – у фізиці чи моральній філософії та ін. – на таких твердих принципах, щоб доведення засновані на них були б непорушні»¹. Загалом, щоб зрозуміти обсяг новацій вольф'янської філософії, трансльованої на східнослов'янські терена Ф. Хр. Баумейстером, достатньо порівняти структуру його підручника зі структурою тих зрощених

¹ *Baumeister F. Ch. Elementa Philosophiae recentioris usibus iuventutis scholasticae accomodata.* – P. 139 (§ 5).

в єзуїтській традиції курсів, що читалися у Київській Академії до середини XVIII ст.¹.

Як бачимо, раціоналістична вольфівська конструкція вимагала іншого вишколу, вільнішого і водночас формалізованішого підходу до опанування філософських дисциплін. Ця конструкція міцно спиралася на логіку і математику, а також на здатність освіченої людини до дедуктивного розгортання системи аргументації на підставі попередніх знань, отриманих у процесі сумлінного вивчення чітко окреслених, системно викладених філософських дисциплін.

Які ж плоди на східнослов'янських теренах приніс цей новий етап прилучення до західноєвропейських зразків професійного філософування, пов'язаний із вольфівським вишколом? Це питання змушує нас пильніше придивитися до наступних сторінок в історії вітчизняної філософської науки та освіти.

¹ Ще у курсах Григорія Кониського, прочитаних наприкінці 1740-х років, філософські науки було викладено в такій послідовності: логіка, етика, фізика і метафізика. Остання вміщувала лише онтологію та пневматологію в сенсі природної теології, а не вчення про людську душу і дух, як у системі Вольфа. На відміну від останньої, психологію було віднесено до фізики, а не метафізики. До того ж психологію взагалі не було виокремлено у самостійну дисципліну: вона розглядалась як «трактат» у складі фізики, що тлумачив «живе тіло». Зрозуміло, що за цією послідовністю складових курсу стояли, як і у вольфівській системі, певні уявлення про природу філософії, її предметні сфери та методи дослідження.